

УДК 343.139(477)

О.В. ЗАХАРЧЕНКО, канд. юрид. наук,
Харківський національний університет внутріш-
ніх справ

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПІДСУДНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Ключові слова: підсудність, суд, кримінальне
судочинство, кримінальне провадження, кримі-
нальне процесуальне законодавство

Вивчення теоретичних основ інституту підсудності має глибокі історичні коріння. Формування інституту підсудності бере свої початки з тих часів, коли розвиток юридичного життя обумовив необхідність у диференціації судів на вищі та нижчестоящі, на суди для окремих територій та суди для окремих соціальних груп. Наявність двох та більше судових органів у просторі дії відповідної системи права вже передбачає необхідність визначення підсудності, тобто отримання відповіді на питання про те, який суд повинен розглянути той чи інший правовий спір [1, с.334].

Підсудність справ опосередковано розглядається в наукових працях у контексті дослідження становлення держави і права. Основні етапи розвитку інституту підсудності відстежуються у творах, присвячених розвитку судової системи. Проте, комплексного дослідження підсудності в історичній ретроспективі саме як інституту кримінального процесу не виявлено. Значний внесок у розвиток цього наукового напрямку зробили такі відомі правознавці дореволюційної Росії, як К.Д. Анциферов, Я.І. Баршев, С.І. Вікторський, Л.Є. Володимиров, Б. Довкевич, М.В. Духовської, С.В. Познишев, П.П. Пусторослев, М.М. Розін, В.К. Случевський, Д.Г. Тальберг, І.Я. Фойницький та інші. Дослідження проблем підсудності не припинялись в радянський період, цієї тематики торкнулись і сучасні вчені, зокрема, М.В. Боровський, В.Д. Брин-

цев, В.В. Гевко, Л.Н. Гусев, Ю.М. Грошевий, К.Ф. Гуценко, Г.П. Івлієв, В.В. Костицький, М.В. Костицький, В.Т. Маляренко, М.М. Міхеєнко, В.В. Молдован, В.Т. Нор, С.В. Оверчук, Г.М. Омеляненко, М.М. Полянський, І.Л. Петрухін, М.В. Савицький, М.І. Сірий, Ю.І. Стецовський, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, П.М. Тимченко, Г.І. Чангулі, М.О. Чельцов, В.І. Шишкін, М.Є. Шумило, М.Л. Якуб та інші вчені.

З метою формування ефективних правил підсудності в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України необхідно виявити основні тенденції і умови розвитку інституту підсудності кримінальних справ, що і є метою статті.

Сучасна правова система нашої держави має історичний зв'язок з етапами розвитку, які склалися після судової реформи 1864 року. Так, кримінальні справи були підсудні або мировим, або загальним судам. Відповідно до статті 33 Статуту кримінального судочинства, до підсудності мирових суддів належали проступки, за які передбачались: 1) догана, зауваження та «внушение»; 2) грошове стягнення не вище 300 рублів; 3) арешт не більше трьох місяців; 4) ув'язнення в тюрмі не більше одного року. Одним із основних критеріїв, за яким визначалась підсудність справ мировому суду, виступала тяжкість покарання. Пряма вказівка про віднесення певної категорії справ за їх родом на розгляд мировим суддям встановлювалась окремо, лише як додаток. Всі справи, що виходили за межі підсудності мирових суддів (місцевих судових установ), розглядались загальними судовими установами, окружним судом, без участі або з участю присяжних засідателів або станових представників, судовими палатами та касаційним департаментом, з участю або без станових представників, та «Особым Присутствием Правительствующего Сената» за участю станових представників. Окружний суд створювався для розгляду цивільних та кримінальних справ, що перевищують

підсудність мирових суддів, а також справ про порушення обмежуючих міру постанов та мір до запобігання торгівлі жінками з метою розпустити [2, с.92].

Слід згадати і про Верховний кримінальний суд, який розглядав найбільш важливі справи як суд першої та останньої інстанції. Він створювався кожен раз за особливим указом монарха і в його основу були покладені правила надзвичайної підсудності.

Втілюючи в життя нові принципи судоустрою, судова реформа зберегла залишки таких кріпосницьких судових інститутів, як: волосний суд для селян, окремі суди для духівництва, спеціальні «іногородці» суди для неросійських народів, особливий порядок розгляду справ про службові злочини чиновників [3, с.121].

У період з 1864 по 1889 роки відбулися певні зміни при вирішенні питань щодо підсудності справ. Так, Законом від 07.06.1872 р. були внесені суттєві зміни до Судових статутів. Зокрема, основна маса справ про державні злочини була передана до розгляду не судовими палатами, а «Особым Присутствием Правительствующего Сената» за участю станових представників. У травні 1878 року були прийняті ще два закони – «Про підсудність та порядок провадження справ про державні злочини» і «Про тимчасову зміну підсудності та порядку провадження справ за деякі злочини». Ці, прийняті у 80–90 роках XIX століття законодавчі акти, об'єктивно відображають історичну обстановку: змови, терор, таємні організації та вказують на підвищення значення розгляду державних злочинів у даний історичний період. У цьому процесі підвищується роль предметної та спеціальної підсудності по розподілу особливо значимих для держави злочинів.

Найбільш радикальних змін вся судова система, а разом з нею і інститут підсудності, зазнали після Жовтневої революції. В радянський період основною тенденцією розвитку підсудності було систематичне розширення кола підсудних справ народному суду.

У перші роки існування Радянської влади, коли ще не була проведена кодифікація, відповідно до ст.2 декрету Ради народних комісарів № 1 «Про суд» від 24.11.1917 р. при визначенні підсудності кримінальних справ керувалися можливою мірою покарання та ціною цивільного позову в даній справі. В подальшому законодавець відмовився від вказаних ознак визначення підсудності справ. Декретом «Про суд» № 2 від 07.03.1818 р. було засновано окружний суд для розгляду справ, що перевищували підсудність місцевого народного суду. Вперше в законодавчому порядку перелік злочинів, справи про які були підсудні місцевому народному суду, встановив декрет Ради народних комісарів № 3 «Про суд» від 20.06.1920 р., який значно розширив підсудність справ народному суду, тим самим посилив значення низової ланки судової системи. Цим декретом було встановлено, що місцевий народний суд має право розглядати справи про всі злочини за винятком справ про замах на людське життя (вбивство), про зґвалтування, розбій та бандитизм, підробку грошових знаків, хабарництво, спекуляцію, а також справи про контрреволюційні злочини, погроми, підлог радянських документів та неправомірне користування цими документами, про хуліганство та шпигунство. Справи про ці види злочинів було доручено розглядати окружним народним судам, революційним трибуналам та революційним військовим трибуналам.

Перелік даних категорій справ чітко показує картину пріоритету визначених державою цінностей в конкретних історичних умовах. Саме увага держави до певних правопорушень, виражена у зміні їх підсудності шляхом вилучення з відомства місцевих судів і направлення на розгляд вищестоящого або спеціального суду, і може бути використана в якості основного критерію при історико-правовому дослідженні підсудності. Такий підхід найбільш яскраво підкреслює історичну та політичну сутність підсудності.

На шляху державотворення Українська Народна Республіка намагалась створити власну судову систему. Так, у грудні 1917 р. Центральною Радою були прийняті рішення про «неправомочність» судових палат; у березні 1918 р. – про ліквідацію селянських волосних і верхніх сільських судів, дозвіл одноособового розгляду справ мировими суддями та розширення їх компетенції. Однак, саме за часів нової Республіки розвивається надзвичайна підсудність. Так, наприкінці квітня 1918 р. з'явилась «Інструкція військовому революційному суду», який «улаштовувався у випадках убивства, підпалу, зґвалтування, грабіжництва і розбою владою, губернського коменданта». Надзвичайні судові повноваження надавались і комісарам Центральної Ради на місцях.

У період Гетьманату функціонували такі органи судової влади, як: суди цивільного відомства, до яких відносились мирові суди, окружні суди, Одеський комерційний суд, Київський апеляційний суд, Київська, Харківська і Одеська судові палати, Генеральний суд, Державний сенат; та суди військового відомства – Київський та Катеринославський вищі військові суди та штабні суди при штабах дивізій, корпусів та головному штабі. Так, мирові судді розглядали дрібні адміністративні, цивільні і кримінальні справи. По кримінальній справі мировий суддя міг винести вирок, що не перевищував півтора року ув'язнення. Вони могли також розглядати справу, коли збитки, заподіяні злочином, не перевищували трьох тисяч карбованців, а у випадку самовільно зрубаних чи понівечених дерев – півтори тисячі карбованців.

Відповідно до Закону «Про військову підсудність» від 30.05.1918 р., військовим судам Української держави підлягали у порядку звичайної підсудності: «Військові за всі злочини, зазначені в військовому уставі про кари і за ті з зазначених в загальних карних законах службових злочинств, які порушують обов'язки по службі військовій» [4]. Слід за-

значити, що до 01.04.1919 р., згідно вказаного вище закону, військовослужбовці підлягали військовому суду за всі злочини, не виключаючи й тих випадків, коли вони разом із цивільними брали участь в загальних злочинах.

У порядку звичайної підсудності цивільні особи підлягали військовому суду у випадках ухилення від проходження військової служби та неприбуття на навчальні збори, а також в тому випадку, коли вони разом з військовими скоїли службовий злочин. Якщо ж цивільні особи, котрі раніше проходили службу чи перебували на навчальних зборах, скоїли злочин в період перебування у війську, то вони підлягали також військовому суду. У разі вчинення цивільним під час війни чи військового стану таких злочинів, як: зрада, шпигунство, повстання проти влади, вбивство, розбій, підпал, зґвалтування, опір владі, знищення військового майна, вони підлягали військовому суду в порядку виняткової підсудності. У разі ведення бойових дій на чужій території, жителі місцевостей, захоплених армією під час війни, підлягали військовому суду в порядку виняткової підсудності у випадках: а) при відсутності в даній місцевості загальних судів – за всі злочини; б) при існуванні загальних судів – за окремі злочини (наприклад, шпигунство, опір владі). Згідно прийнятої 08.11.1918 р. постанови «Про тимчасові правила розпорядку ведення в військових судах справ виключної підсудності», в разі закінчення попереднього слідства по даних справах вони передавались прокурору того вищого військового суду, в межах територіального відання якого вчинено злочин. Останній, в свою чергу, зобов'язувався передати справу з актом обвинувачення у відповідний штабний суд.

Однак значна кількість кримінальних справ розглядалась військово-польовими судами Німеччини та Австро-Угорщини. Ще за часів існування Центральної Ради, 25.04.1918 р. генерал-фельдмаршал Ейхгорн видав наказ, відповідно до якого військово-польові суди

мали право розглядати кримінальні справи щодо всіх жителів України, які не перебували на службі в регулярних військових частинах. Даний наказ мав загальний характер і в ньому не були передбачені конкретні види злочинів і відповідні санкції.

Аналізуючи правову спадщину Директорії, слід акцентувати увагу на законі «Про надзвичайні військові суди» від 26.01.1919 р. Відповідно до нього надзвичайні суди утворювались в «місцевостях, на території яких оголошено воєнний стан або стан облоги, а також на театрі воєнних дій» [5, с.107]. Запроваджений наказом С. Петлюри від 22.11.1918 р. інститут військово-польових судів використовувався не лише для підтримання дисципліни та боєздатності армії, але й для викорінення контрреволюції, боротьби зі спекуляцією, ворожою агітацією, мародерством, грабунками тощо. Кількість справ, які вимагали провадження через надзвичайні судові інстанції, була дуже великою. В свою чергу, в главі першій Закону «Про судочинство в Штабних судах», ухваленого 04.08.1920 р., йшлося про випадки застосування персональної і територіальної підсудності, притягнення до кримінальної відповідальності співучасників злочину, тощо.

В радянський період правила підсудності були закріплені в перших КПК УСРР 1922 та 1927 років. Прийнятий на основі Конституції СРСР 1936 року Закон «Про судострій СРСР, союзних та автономних республік» від 16.08.1938 р. сформулював ряд положень про підсудність кримінальних справ окремим ланкам судової системи. На відміну від нині діючих процесуальних кодексів, в яких застосоване загальне формулювання, згідно якого нижчий ланці судів підсудні всі справи, крім справ віднесених прямою вказівкою на розгляд вищестоящего або спеціалізованого суду, в ст.21 вище зазначеного Закону наведений повний перелік категорій кримінальних справ, що розглядаються народним судом. Виключення злочинів із підсудності нижчої

ланки є більш вдалим та гнучким прийомом з позиції юридичної техніки, крім того не дублює і не має значної залежності від змін в Кримінальному кодексі. Відповідно до статей 32 та 40 згаданого Закону про судострій, вищестоящим судам були підсудні кримінальні справи про контрреволюційні злочини (крім шпигунства), про особливо небезпечні злочини проти державного управління, про розкрадання соціалістичної власності, про особливо важливі посадові та господарські злочини.

В окремі періоди історії деяким злочинам держава надавала особливої уваги, встановлюючи їх підсудність окремими нормативними актами. Так, Постановою Пленуму Верховного суду СРСР від 20.09.1946 р. особливо великі справи про спекуляцію, а також про спекуляцію, пов'язану з викраденням соціалістичної власності, були віднесені на розгляд крайових, обласних судів та верховних судів союзних та автономних республік. З прийняттям Кримінально-процесуального кодексу 1960 року, справи про спекуляцію розглядаються тільки районними (міськими) судами.

Під час революції та війни розгляд деяких категорій справ набував особливого значення. Так, в період Великої Вітчизняної війни особливо велике значення набуло ведення рішучої боротьби зі злочинами, які посягали на боєздатність Збройних Сил, на правопорядок військового часу. Тому 22.06.1941 р. Президія Верховної ради СРСР видала укази «Про військове положення» та «Про затвердження положення про військові трибунали в місцях, що оголошені на військовому положенні, та в районах військових дій» [6]. Цими указами була розширена підсудність військових трибуналів.

Розглядаючи історичний розвиток підсудності, слід вказати й на те, що в деяких випадках законодавець все ж визначав поряд із кваліфікацією злочину ще такий, не властивий радянському процесуальному праву критерій визначення підсудності, як тяжкість покарання. Так, справи про навмисне вбивство

при обтяжуючих обставинах, за які міг бути застосований розстріл, були підсудні обласним та прирівняним до них судам (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 30.04.1954 р.).

У 30–50-х роках в Україні функціонували залізничні лінійні та водотранспортні суди, які вирішували справи про державні й особливо небезпечні злочини проти порядку управління, відповідно на залізничному та водному транспорті, порушення їх працівниками правил трудової дисципліни, правил утримання шляхів тощо, а також справи про розкрадання майна, вантажів, деякі посадові і господарські злочини працівників залізничного та водного транспорту й інші злочини, що порушували нормальну роботу транспорту. З розширенням повноважень судових органів союзних республік, ці суди в 1957 році були ліквідовані [7, с.59].

Апогеєм розвитку радянського кримінально-процесуального законодавства стала кодифікація 1958–1964 років. В нових процесуальних кодексах знайшла свої відображення давня тенденція розвитку радянського судового права – розширення компетенції народного суду як основної ланки судової системи. Підсудність справ народному суду є найбільш широкою у порівнянні з іншими судами і охоплює переважну більшість справ, у тому числі про злочини, що становлять істотну суспільну небезпеку. Таким чином, судам найнижчої ланки підсудні кримінальні справи майже про всі злочини, крім тих, котрі законом віднесені до відання вищих або спеціалізованих судів. Широка підсудність справ народному суду складає суттєву рису інституту підсудності в радянському судовому праві.

Враховуючи юридичні властивості кримінальної справи, які були визначені кримінально-процесуальним законодавством України 1960 року як такі, що обумовлюють підсудність (зокрема, виду злочину, особливостей статусу обвинуваченого, місця вчинення злочину, зв'язку кримінальних справ між собою), в кримінальному процесі розрізняли такі види

підсудності, як предметну (родову), територіальну (місцеву), персональну (спеціальну) [8, с.7–11]. Окрім вказаних видів, науковці виділяли ще й підсудність за зв'язком справ [9, с.309–314; 4, с.351–357; 10, с.552–556] та альтернативну підсудність [11, с.96].

Розглядаючи питання щодо поняття підсудності на сучасному етапі, слід враховувати новели, пов'язані з прийняттям у 2013 році нового Кримінального процесуального кодексу [12]. У чинному КПК України, а зокрема у ст.ст.32–33, прямо передбачено два види підсудності – територіальна та інстанційна. Так, за територіальною підсудністю розмежовується компетенція судів однієї ланки щодо здійснення кримінального провадження, за інстанційною підсудністю – між судами різних ланок.

Якщо ж уважно ознайомитись з нормами чинного КПК, то можна виокремити ще один вид підсудності – персональну підсудність, яка визначається за такою ознакою як статус обвинуваченого і передбачена для судів. Так, ч.2 ст.32 КПК України містить спеціальне правило, яке полягає в тому, що кримінальне провадження щодо обвинувачення судді у вчиненні кримінального правопорушення не може здійснюватися тим судом, у якому обвинувачений обіймає чи обіймав посаду судді. Якщо за правилами територіальної підсудності, визначеними ч.1 ст.32 КПК України, кримінальне провадження щодо судді має здійснюватися тим судом, у якому обвинувачений обіймає чи обіймав посаду судді, кримінальне провадження здійснює суд, найбільш територіально наближений до суду, в якому, обвинувачений обіймає чи обіймав посаду судді, іншої адміністративно-територіальної одиниці.

Здійснивши аналіз кримінального процесуального законодавства України та врахувавши погляди науковців підсудність, можна розглядати як сукупність передбачених кримінальним процесуальним законом суттєвих ознак, на підставі яких визначається повно-

важний суд для здійснення кримінального провадження. Залежно від цих ознак виділяють три види підсудності – територіальну, інстанційну та персональну.

Таким чином, досліджуючи історію підсудності, треба зробити декілька основних висновків:

1. В кримінальному процесі протягом певного періоду часу з'явився самостійний правовий інститут – підсудність кримінальних справ.

2. Як підтверджують вищенаведені історичні факти, інститут підсудності є інструментом, що активно використовується в часи реакції, а саме шляхом введення надзвичайних судів, у часи військових загострень через розширення юрисдикції військових судів, в тому числі, завдяки звуження колегіальності. Протягом всієї історії різним суспільним формациям була властива диференціація повноважень судів по розгляду справ, залежно від характеру злочину та особи, яка його вчинила.

3. Підсудність повинна розглядатися в нерозривному зв'язку із тими конкретно-історичними умовами, в яких вона функціонує. Досліджуючи підсудність як історичне явище, видно, що в залежності від економічних, соціально-політичних змін в суспільстві та обумовлених ними змін в організації судової системи змінювались і правила підсудності.

Сучасна законотворча діяльність у перспективі має враховувати досвід застосування інститутів судового права. Нові ж вимоги кримінального процесуального законодавства України, що регламентують види підсудності, потребують подальшого спеціального дослідження для їх вдосконалення та правильного застосування, аби не дозволити політичній доцільності сьогодення вплинути на визначення підсудності справ «потрібному» суду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Оверчук С. В. Проблеми визначення поняття підсудності / С. В. Оверчук // Держава і

право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2001. – Вип. 14. – С. 334–340.

2. Савуляк Р. Особливості проведення судової реформи 1864 року в Україні / Р. Савуляк // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали VIII регіональної наук.-практ. конф. (м. Львів, 13–14 лютого 2002 р.). – Львів : Юрид. фак. ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – С. 92–96.

3. Шувалова В. Я. О сущности судебной реформы 1864 года в России / В. Я. Шувалова // Советское государство и право. – 1964. – №10. – С. 121–127.

4. Назаров В. В. Кримінальний процес України : навч. посіб. / В. В. Назаров, Г. М. Омеляненко. – Вид. 2-ге, доп. і переробл. – К. : Атіка, 2007. – 584 с.

5. Закон Української Народної Республіки «Про надзвичайні військові суди» : від 26.01.1919 р. // Вісник Державних Законів Української Народної Республіки. – 18.02.1919. – Вип. 8. – Ч. 102. – С. 58–60.

6. Бойко І. Й. Держава і право Гетьманщини : навч. посіб. для студ. вищ. та серед. спец. навч. закл. і ф-тів / І. Й. Бойко. – Львів : Світ, 2000. – 120 с.

7. Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы / С. В. Бородин. – М. : Наука, 1990. – 272 с.

8. Проведення кримінальних справ у суді : конспект лекцій для студ. юрид. фак. / уклад. О. Р. Михайленко. – Київ : КДУ, 1992. – 116 с.

9. Михеєнко М. М. Кримінальний процес України : підручник / М. М. Михеєнко, В. Т. Нор, В. П. Шибіко. – 2-ге вид. – К. : Либідь, 1999. – 536 с.

10. Кримінально-процесуальне право України : підручник / за заг. ред. Ю. П. Аленіна. – Харків : Одісей, 2009. – 816 с.

11. Кримінально-процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / за заг. ред. В. Т. Маляренка, В. Г. Гончаренка. – Вид. 4-те, переробл. та допов. – К. : Юрисконсульт, КНТ, 2007. – 896 с.

12. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13.04.2012 р., № 4651–VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B017/print1329932-924471646>.

Захарченко О. В. Історичний розвиток підсудності у кримінальному судочинстві України / О. В. Захарченко // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 116–122 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_3_20.pdf

Розглянуто становлення кримінального законодавства, що регулює питання визначення підсудності кримінальних справ шляхом аналізу історичних і правових передумов її виникнення. Досліджені види підсудності відповідно до норм кримінального процесуального законодавства, яке діяло на конкретному етапі розвитку.

Захарченко О.В. Историческое развитие подсудности в уголовном судопроизводстве Украины

Рассмотрено становление уголовного законодательства, которое регулирует вопросы определения подсудности уголовных дел путем анализа исторических и правовых условий ее возникновения. Исследованы виды подсудности в соответствии с нормами уголовного процессуального законодательства, которое действовало на конкретном этапе развития.

Zaharchenko O.V. Historical Development of Jurisdiction in Criminal Proceedings in Ukraine

We consider the establishment of the criminal law, which governs the determination of jurisdiction of criminal cases by analyzing the historical and legal conditions of its occurrence. It was investigated types of jurisdiction in accordance with the rules of criminal procedure legislation in force at a particular stage of development.